

ואני שחזרתי הכול: סיפורת אישית של ניצולות שואה מאוסטר-הונגריה על תקומה וזיכרון בחייהן בישראל

אילנה רוזן
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

מבוא: באנו לארץ זרה, אימא ואבא נשארו ללאגר

בעשורים האחרונים התרחבו לימודי השואה אל מחוץ לתחום ההיסטוריה ואל מעבר לשנות השואה ולאירועים שהובילו אליה או שנבעו ממנה ישירות, וכעת הם כוללים עיסוק רב בחוויה וזיכרון של ניצוליה. בתוך כך הולך וגובר העניין בתולדותיהן ובחוויותיהן של נשים בשואה ולאחריה הן בישראל הן במחקר הבינלאומי.¹ ועדיין, רוב המחקרים הללו מתמקדים בתקופת השואה בחיי הניצולות, כך שתקופות ה"לפני" וה"אחרי" נותרות באפלה, או בצל.² במידת מה, נטייה זו היא תולדה של המגמה "שלא לסטות" משנות מלחמת העולם השנייה,³ שרווחה במחקר שקדם לעשורים האחרונים, אם כי הנטייה בהווה היא כאמור להרחבת היריעה. בעבודתי עם ניצולי שואה מרקע אוסטרו-הונגרי אני שואפת מזה שנים לאזן גישה זו באמצעות

- 1 למבחר מחקרים בנושאים אלה בישראל ראו: אסתר הרצוג (עורכת), נשים ומשפחה בשואה, תל-אביב 2006; שרון גבע, אל האחות הלא ידועה – גיבורות השואה בחברה הישראלית, בני ברק 2010; יהודית בוכר-אגסי, האסירות היהודיות של רוונסבריק – מי הן היו?, ירושלים 2011. למחקרים בינלאומיים ראו: Carol Rittner and John K. Roth (eds.), *Different Voices: Women and the Holocaust*, New York 1993; Dalia Ofer and Lenore J. Weitzman (eds.), *Women in the Holocaust*, New Haven 1998; Judith Tydor-Baumel, *Double Jeopardy: Gender and the Holocaust*, London and Portland, OR 1998; Elizabeth Baer Roberts and Myrna Goldenberg (eds.), *Experience and Expression – Women, the Nazis, and the Holocaust*, Detroit 2003.
- 2 על מגמה זו מצרה, למשל, הסופרת והמסאית אווה הופמן, בת דור שני לניצולי שואה מפולין. ראו: Eva Hoffman, *After Such Knowledge – Memory, History, and the Legacy of the Holocaust*, New York 2004.
- 3 Judith Tydor-Baumel, "DPs, Mothers, and Pioneers – Women in the She'erit Hapleah", *Jewish History* 11, no. 2 (Fall 1997), p. 101 (inclusive: pp. 99-110).

הפניית תשומת לב מיוחדת לחלוקות הזמנים שיצרו הניצולים בסיפורי החיים שלהם.⁴ בעקבות מפגשים ורישום סיפורי חיים שערכתי במשך למעלה מעשור עם כמאה איש ואישה מקבוצה זו (שרובם הגיעו לישראל ומיעוטם, כחמישה עשר, נותרו בהונגריה וחיו בזמן מפגשי עימם בביתה), יש ביכולתי ליצור תמונה מפורטת למדי של מהלכי החיים הכוללים של מספר משמעותי של ניצולים. בחינת נתחי הזמנים בסיפורי החיים מראה כי יחד עם מרכזיות השואה עבור הרוב המוחלט של הניצולים, רבים מהם מייחסים חשיבות רבה גם לילדותם / צעירותם ו/או להתבגרותם / זקנתם לאחר השואה, עד סמוך לזמן ההיגוד של סיפור החיים. לאור זאת, במאמר זה ברצוני להאיר את תקופת בתר השואה בחייהם של ניצולים ישראלים, תוך התמקדות בסיפורי חיים של חמש נשים ישראליות שהרחיבו במיוחד בדבריהן על פרקי חייהן אחרי השואה ובצילה.

בחינה של הפרק הבתר-שואתי בחיי המספרות מראה כי ברוב המקרים הוא כולל התייחסות לשלבים ולאירועים הבאים: השנים הראשונות שמיד לאחר מלחמת העולם השנייה, העלייה / ההגירה ארצה, היכרות עם בני זוג, נישואין, לידת ילדים וגידולם, תלאות במציאת דיוור וענייני תעסוקה.⁵ באופן מעניין רוב הניצולות (כמו ניצולים רבים מתוך המאה שראיינתי) האריכו יותר בתיאור קורותיהן וקשייהן בעשורים הראשונים לחייהן בארץ, שנות החמישים והששים של המאה העשרים, והלכו וקיצרו בדבריהן ככל שהתקרבו להווה. סביר להניח כי תעצומות הנפש שהפנו לסיפור אימי השואה לא הותירו בהן כוחות לתקופות המאוחרות יותר. תופעה זו רווחת גם בספרות הזיכרונות האישית (memoir, non-fictional prose) הרבה המתפרסמת במקומות רבים בעשורים האחרונים, שגם בה קיימת נטייה לסיים את סיפור החיים באמצע המאה, או להמשיך אותו בתמציתיות ובאנטי-קלימקטיות.

ואולם, בניגוד למדינות אחרות אליהן הגיעו ניצולים, כמו ארצות הברית, קנדה, אוסטרליה ומדינות מערב אירופה, בישראל הם הגיעו למדינה בראשית דרכה, במצב של בינוי אומה, לסכסוך טריטוריאלי-לאומי מתמשך, לתנאי צנע, וכתוצאה מכל אלה – לחיי חלוציות וספר בפועל או מכורח. לאור העובדה שגם החיים החדשים של הניצולים העולים / מהגרים היו מלאי אתגרים וקשיים, יש מקום לתהות על ההיעלמות או ההיאלמות היחסית של תהליכי השיקום וההיכנות מתוך סיפורי החיים המלאים של הניצולים-המספרים. להשלמת התמונה, מבט, ולו סקירת, בתכניהם של עשרות ספרי זיכרון אישיים, ממארים, של חלוצים ומייסדים של יישובים בתקופת ראשית המדינה מראה כי למרות העובדה שחלק ניכר מן הכותבים הם

4 אילנה רוזן, השואה במרכז החיים – ניתוח פולקלוריסטי של סיפורי חיים מפי ניצולי שואה דוברי הונגרית, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, 1994; הנ"ל, אחות לצרה – מסע אל סיפורי חייהן של ניצולות שואה מהונגריה, באר-שבע 2003; הנ"ל, באושוויץ תקענו בשופר – יוצאי קרפטורוס מספרים על השואה, ירושלים 2004.

5 רוזן, אחות לצרה (הערה 4), עמ' 83; Ilana Rosen, "Personal Historical Narrative Shaping the Past and the Present", *European Journal of Jewish Studies* 3, no. 1 (2009), p. 109 (inclusive: pp. 103-133).

ניצולי שואה בעברם (ומבחינת מגדרם רובם גברים), הרי שבספרים אלה פרק השואה הוא החלק האנטי-קליימטי או הזניח, וכי ברוב המקרים הוא מסוכסם במילות מפתח כמו "מחנות", "זוועות", "תופת", "שם" ודומיהם.⁶ ואילו אנשים שביקשו לכתוב בהרחבה על שתי החוויות והזהויות הללו בחייהם, כניצולים וכחלוצים, הקדישו להן כרכים נפרדים.⁷ ממצא זה מדגים את אי היכולת או הסירוב של הכותבים להציג זה בצד זה או ברצף את שני סוגי החוויות והזהויות. בשונה מכך, במצב של ראיון ושיחה, כפי שאירע במפגשי עשרות שנים לאחר השואה עם עשרות ניצולים ברחבי הארץ ובהונגריה, ההובלה של הראיון הייתה בידי, ויכולתי להרחיב ולשאול על דברים שנראו לי חסרים או זקוקים להבהרה.⁸ ומכל מקום, ייתכן שעצם נוכחותי כנציגת ממסד אקדמי והדורות הבאים גרמה לניצולים המתראיינים להרחיב יותר על חייהם בארץ משהיו עושים אלמלא שאלותיי, ובכך להדק את הקשר וההמשכיות בין עברם ההונגרי בגלות לבין חייהם בישראל ובינם לבני.

חמש הנשים שדבריהן על חייהן בישראל בעקבות חוויותיהן בשואה יוצגו וינותחו במאמר זה מהוות דוגמה לסוג שיח זה. רחל מרקוביץ, דורה אשכנזי, רוזי שקר, ז'ינ'א דורון וברטה וזנר גדלו כולן במשפחות יהודיות אורתודוקסיות מתונות מהמעמד הבינוני באזורים שונים של הונגריה ההיסטורית. כולן היו כבנות עשרים בשנת 1944, כאשר בעקבות כיבוש הונגריה בידי גרמניה גורשו רוב יהודי המדינה, והצעירות הללו בתוכם, לאושוויץ ומשם למחנות עבודה בכפייה.⁹ בשלהי המלחמה, בחורף 1945, הן הוצעו יחד עם רבבות אסירי מחנות

6 ספרם של הזוג יונת ואלכסנדר סנדר, יוצאי פולין (אלכסנדר עלה בילדותו מווארסא וינקה-יונת, ילדת צ'סטרסוֹבֶה, נמלטה מגטו ורשה טרם חיסולו) על חייהם כמייסדי קבוצת רביבים שבנגב, אדמה ללא צל, ירושלים 2001, שנדפס למן שנת 1951 בחמש (!) מהדורות, מהווה דוגמה ניצחת לתופעה זו. למרות שרוב המתאיישים באותה עת במצפה אילתה (שהפך לימים לרביבים) הם ניצולים ונמלטים מהשואה, עדיין המשקל היחסי של עברם והרקע התרבותי והפסיכולוגי שלהם משניים לאין ערוך בהשוואה לתולדותיהם, פעילותם ושיחם כחלוצים וכמייסדי יישוב חקלאי יש מאין במדבר. ואף המעט הזה נמסר במשורה וברמיזה.

7 שתי דוגמאות מוכפלות לכך הם צמדי הספרים של שני ניצולי שואה מאוסטר-הונגריה, שהיחודי לספריהם ה"חלוציים" הוא נימת האכזבה וההתפכחות העולה אף מכותרות ספריהם המאוחרים יותר. ראו: משה זיו (זיסוביץ'), כפתורים במרק, תל-אביב 1992; הנ"ל, כאן לא היו טרומבונים, תל-אביב 1996; יוסף גבעון, סיפורים הונגריים, תל-אביב 1998; הנ"ל, רגבים של אכזבה, תל-אביב 2002.

8 דוגמה מעניינת לדינאמיקה זו מצויה בתהליך הראיון שביצעתי עם דר' ארנו ואנה ביהרי, יוצאי סומבטהיי (Szombathely), בכודפשט בראשית שנות התשעים של המאה העשרים. שניהם קיצרו מאוד בדבריהם על השואה וארנו נאות לחזור לתולדותיו ולתולדות משפחתו במלחמה רק לאחר שסיים את היגור סיפור חייו במלואו מבלי להתייחס לשואה כלל. ראו: רוזן, אחות לצרה (הערה 4), עמ' 117, 210.

9 קיימת ספרות מחקרית, מחקרית למחצה, תיעודית וספרותית רבה על שואת יהודי הונגריה, שמתוכה יימנו כאן פריטים מחקריים מרכזיים ופנוראמיים: ישראל גוטמן, בילא ואגו וליווייה רוטקירכן (עורכים), הנהגת יהודי הונגריה במבחן השואה, ירושלים תשל"ו; רנדולף בראהאם ונתנאל קצבורג, תולדות השואה – הונגריה, ירושלים תשנ"ב; אלי נצר, גדולים מגורלם – הונגריה הפשיסטית 1944–1945, תל-אביב 1995; סיטה סבולץ, מבצר המוות – לתולדות שרות העבודה הצבאי בהונגריה 1944–1945, תרגם

מכל רחבי אירופה ב"מצעדי המוות"¹⁰ הידועים לשמצה, שמטרתם הייתה "לחסל" את מעט הניצולים, מתוך מיליונים, ששרדו עד אז, ובהמשך הן שוחררו במקומות שונים באירופה. חמש הנשים הגיעו ארצה מעט לפני הקמת המדינה או אחריה, ובסמוך לכך גם נישאו לניצולי שואה יוצאי הונגריה והקימו משפחות. בדומה למשפחות ניצולים רבות, הן הביאו לעולם שני ילדים, מספר שהפך לגורמה מיני-מקסימאלית בקרב משפחות ניצולים, וכולן הפכו לסבתות במהלך שנות השבעים של המאה. למרות בעיות בריאות, קשיים כלכליים והצל הארוך של השואה על כלל חייהן כפי שאראה בהמשך, כולן הגיעו לזקנה מכובדת ולרווחה יחסית בעשורים המסיימים של המאה. כאשר פגשתי אותן בביתהן באזור המרכז בראשית שנות התשעים, הן היו בתהליכי פרישה מתעסוקה, ואחת מהן – רוזי שקד – התאלמנה מעט קודם לכן. היא ורחל מרקוביץ' התגוררו אז בפתח תקווה, ואילו דורה אשכנזי, ז'וז'א דורון וברטה ווזנר גרו במושב בצרה שבשרון והיו עדיין פעילות בניהול משקים חקלאיים יחד עם בעליהן.

לצד תכונות משותפות או דומות אלה של חמש הנשים מבחינת הרקע ההיסטורי והסוצי-תרבותי שלהן, כל אחת ואחת מהן הייתה שונה ומיוחדת מבחינת דמותה הסיפורית או הנרטיבית, סגנונה והעניינים שבחרה להדגיש. רחל מרקוביץ' ודורה אשכנזי היו מילוליות, עשירות מבע אם גם עילגות לעתים, בוטות לעתים ופוליפוניות במובנים רבים. הן עברו בין כמה וכמה שפות בהיגוריהן, השתמשו בהומור, הרחיבו גם לגבי אנשים אחרים שהכירו, תיארו רגשות, ובסך הכול פרשו בפניי ברחבות את עולמן. ז'וז'א דורון וברטה ווזנר שאפו אף הן להציג את חייהן ואת עולמן כניצולות שואה, אך אופני הביטוי שלהן היו מצומצמים, ולעתים קודרים יותר מאלה של רחל ודורה. לעומת זאת, סיפור חייה של רוזי שקד היה רובו ככולו מעין קינה מודרנית על חייה ועל סבלה כניצולת שואה, כפי שפירטתי במקום אחר, ויש להניח כי אלמנותה הטרייה בזמן המפגש היא שגרמה לכך בהינתן "ברית" הניצולים שהייתה לה עם בעלה, כפי שעולה מדבריה.¹¹ קטעי הדברים שיובאו להלן מסיפורי חייהן המלאים של חמש הנשים מתמקדים בהדהודים של חווית השואה בחייהן המאוחרים בישראל, עד סמוך לזמן

משה גולן, תל-אביב 1997; יהודה באואר, יהודים למכירה? משא ומתן בין יהודים לנאצים – 1945-1933, תרגמה כרמית גיא, ירושלים 2001; גיא מירון, בסתיו ימי האמנציפציה – זיכרון היסטורי ודימויי עבר תחת איום הפשיזם: גרמניה, צרפת, הונגריה, ירושלים 2011.

10 דניאל בלטמן, צעדות המוות 1944-1945, ירושלים 2010; אלעזר שוורץ, "צעדות המוות ממחנות דכאו להרי האלפים בימים האחרונים למלחמת העולם השנייה באירופה", דפים לחקר השואה 25 (תשע"א), עמ' 105-132.

11 סיפור חייה המלא של רוזי שקד זכה לעיון מעמיק במאמרי "זיכרון השואה כקינה – סיפורי חייהן של שתי ניצולות המתאבלות על גורלן", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי (תשנ"ד), עמ' 97-11, וכן בנוסח מורחב באנגלית: Ilana Rosen, "Holocaust Memory and Narrative as Lament", *Journal of* Indian Folkloristics 8, no. 1-2 (2006), pp. 29-52. על זיכרון השואה כנרטיב טראגי ראו: Henry Greenspan, *On Listening to Holocaust Survivors: Recounting and Life History*, Westport, CT and London 1998, p. 159.

ההיגוד, בחלוקה לשלושה נושאים מרכזיים: עלייה / הגירה וקשייה, רשמים טראומטיים מן השואה בחייהן בישראל וביקוריהן לעת זקנה במקומות הולדתן, גדילתן וסבלן.¹²

התחלות צנועות: בלי דלתות ובלי חלונות

ניצולי השואה היוו חלק ניכר מ-350,000 יוצאי אירופה שהגיעו לישראל עם הקמתה והיוו כמחצית מ-700,000 איש ואישה שהגיעו למדינה הצעירה בגלל ההגירה ההמוני שכוונה לימים "העלייה הגדולה" ואשר נמשך בין השנים 1948-1953.¹³ יוצא אם כן שניצולי השואה נאלצו להתמודד עם קשיי הגירה וקליטה בנוסף על קשייהם ואובדניהם הייחודיים כשרידי רצח עם או טיהור אתני.¹⁴ מחקר העלייה הגדולה התמקד בשנותיו הראשונות בנקודת המבט של

12 עד כה טרם עסקתי בממוקד בפרק החיים הישראלי של ניצולי השואה שראיינתי, אלא בחנתי מבחר נושאים אחרים בדבריהם ואת סיפורי חייהם כמכלולים. לעיון בחומרים אלה לגבי כל ניצולה-מספרת ראו: על רוזי שקד ראו מאמרי שנזכרו בעברית ובאנגלית; על ז'וז'א דורון ראו: רוזן, השואה במרכז החיים (הערה 4), עמ' 123-125, 132-135; על רחל מרקוביץ', דורה אשכנזי וברטה וזנר ראו: השער "חוויות השואה של השומע/קורא" בתוך: רוזן, אחות לצרה (הערה 4) עמ' 83-125. לקריאה ברוח דומה בזיכרון השואה של ניצולות שואה מיוון ראו: תמר אלכסנדר, "אישה-ילדה, ילדה-אישה – גוף, דימוי עצמי, משפחה וזיכרון בנרטיבים של ניצולות שואה מיוון", איל פריזינטי – מחקרים בתרבות יהודי ספרד ד (תשע"א), עמ' 11-30.

13 מרדכי נאור (עורך), עולים ומעברות 1948-1952 – מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחמרי עזר (סדרת "עידן" מס' 8), ירושלים 1988; דבורה הכהן, עולים בסערה – העלייה הגדולה וקליטתה בישראל, ירושלים 1994; דליה עופר (עורכת), בין עולים לותיקים – ישראל בעלייה הגדולה 1948-1953, ירושלים 1996; משה ליסק, העלייה הגדולה בשנות החמישים – כישלוננו של כור ההיתוך, ירושלים 1999.

14 חנה יבלונקה, אחים זרים – ניצולי השואה במדינת ישראל 1948-1952, ירושלים 1994; עדית זרטל, האומה והמוות – היסטוריה, זיכרון, פוליטיקה, אור יהודה 2002; Erika Bourguignon, "Memory in an Amnesic World: Holocaust, Exile, and the Return of the Suppressed", *Anthropological Quarterly* 78, no. 1 (Winter 2005), pp. 75-76 (inclusive: pp. 63-88); Lori Hope Lefkowitz, "Inherited Holocaust Memory and the Ethics of Ventriloquism", *The Kenyon Review New Series* 19, no. 1 (Winter 1997), pp. 40 (inclusive: pp. 34-43); Dalia Ofer, "The Past That Does Not Pass: Israelis and the Holocaust Memory", *Israel Studies* 14, no. 1 (Summer 2009), p. 7 (inclusive: pp. 1-35); Alan Mintz, *Popular Culture and the Shaping of Holocaust Memory in America* (Seattle and London 2001). לתיאורים ספרותיים של התקופה והחוויה מעטים של עולים / מהגרים שהיו ילדים או צעירים בהגיעם ארצה ראו: עליזה אולמרט, פרוסה של ים, לוד 2001; רנה ליטוין, דור המדבר, בני ברק 2009; אלונה פרנקל, נערה, תל-אביב 2009; ציפורה רוזנשר-דולן, אנחנו ננות, אור יהודה 2009; דניאלה סגל, לפעמים זה מצליח, בן שמן 2010.

הקולקטיב ושל ההגמוניה המקומית הוותיקה, קולטת העלייה, ורק בהמשכו פנה לזו של המוני העולים / מהגרים. בשנים האחרונות ישנו עיסוק רב בתהליכי העלייה הגדולה מנקודת מבטם של הנקלטים, אך הדגש ביצירה מחקרית זו מושם על יוצאי ארצות האסלאם,¹⁵ ואילו חלקם של יוצאי אירופה נזנח. לעתים הם כלל אינם נזכרים כחלק מן העלייה "המזרחית" הגדולה. לעתים הם משויכים לוותיקים מעצם הזהות ביבשת מוצאם, וכולם יחד נקראים "אשכנזים", ובמשתמע – ותיקים ומבוססים. לעתים הם מתוארים כמי שהיטיבו את מצבם בזכות שילומים מגרמניה, ללא נתינת הדעת לכך כי ה"שילומים" שולמו לממשלת ישראל וזו הפנתה אותם לצרכי הפיתוח של המדינה, בעוד שתביעות "פיצויים" פרטיות טופלו ללא פיקוח המדינה, וכתוצאה מכך עניינם של ניצולי שואה רבים לא טופל עד עצם היום הזה.¹⁶

יוצא אם כן שיישום תוכניות העולות מן המצב הפוסט-קולוניאלי ששורר במזרח התיכון, באסיה הקטנה ובצפון אפריקה מאמצע המאה העשרים,¹⁷ הגם שהוא מבטא, ולו חלקית, את מצבם ואת תודעתם של כמחצית מעולי העלייה הגדולה, רחוק מלעשות צדק לעניינה של המחצית השנייה, שמצבה ותודעתה הם תוצרי פוסט-ג'נוסייד יותר מאשר פוסט-קולוניאליזם. כך קורה שבעוד רבים יודעים כי העולים / מהגרים מארצות האסלאם כונו "פרימיטיביים" על ידי הוותיקים, מעטים יודעים כי ניצולי השואה מאירופה כונו "אבק אדם",¹⁸ שספק אם יש בו כוחות להתעלות על סבלו, להתרומם מדרדרו ולהגיע למדרגת הציוני החדש, החלוצי, עטור הבלורית וזקוף הקומה. זהו הרקע לקטעי הדברים הבאים מפי שתיים מן הניצולות-מספרות על תקופת הראשית שלהן בארץ.

רחל מרקוביץ' מסילאג'שומיו (Szilágyosomlyó), התראיינה בכיתה בפתח תקווה בשנת 1991, (בהונגרית):

שם בתל-חנן, על הר אחד, מצאנו מקלט. בלי דלתות וכלי חלונות. אי אפשר היה לסגור את הדלת. לא היה לנו דבר עלי אדמות. כך באנו שאפילו זוג תחתונים לא היה לי, שום

15 יהודה שנהב, היהודים-הערבים – לאומיות, דת ואתניות, תל-אביב 2003; יהודה שנהב ויוסי יונה (עורכים), גזענות בישראל, ירושלים 2008; סמי שלום שטרית, המאבק המזרחי בישראל – בין דיכוי לשחרור, בין הזדהות לאלטרנטיבה 1948–2003, תל-אביב 2004; אלה שוחט, הקולנוע הישראלי – מזרח / מערב והפוליטיקה של הייצוג, תרגום ועריכה יגאל נורי, רעננה 2005; יפעת וייס, ואדי סאליב – הנוכח והנפקד, תל-אביב 2007.

16 יוסי כץ מראה במחקרו כי בהינתן חוסר העניין וחוסר הטיפול הממלכתי בפיצויים לניצולים, מצב שנבע לדעתו מתיוגם כמי שהלכו "כצאן לטבח", הנהנים העיקריים מהפיצויים היו גורמים ויחידים שתיווכו בינם ובין גרמניה או מדינות אחרות. ראו: יוסי כץ, "'רווחי שואה': תביעות הפיצויים האישיים בגרמניה כמקור הכנסה בשנות החמישים והששים", ישראל 15 (2009), עמ' 137–165.

17 יוסי יונה ויהודה שנהב, "המצב הרב-תרבותי", תיאוריה וביקורת 17 (סתיו 2000), עמ' 163–188; יהודה שנהב וחנן חבר, "המבט הפוסטקולוניאלי", תיאוריה וביקורת 20 (אביב 2002), עמ' 9–22.

18 ברוך קימרלינג, מהגרים, מתיישבים, ילידים – המדינה והחברה בישראל בין ריבוי תרבויות למלחמת תרבויות, תל-אביב 2004, 290; Ronit Lentin, *Israel and the Daughters of the Shoah*, 2000, New York, Reoccupying the Territories of Silence, p. 221.

דבר, רק מהסמרטוטים שתפרנו.¹⁹ נכנסנו למה-שמו הזה, לא היה צריך לפחד שיגנבו, והתחלנו ללכת לסוכנות. בעלי בסוף הוא היה מכונאי, הוא קיבל עבודה בחיפה, אני הלכתי לסוכנות כדי לקבל דירה. אמרו שאחפש דירה והם יעזרו לי עם הכסף. אבל לא הייתה, לא הייתה יכולה להיות. נו, אי אפשר לספר את כל זה, זה סיפור ארוך כל-כך להיות עולה חדש, אי אפשר הכול. זה רק ככה בקיצור, כי הכול מבובל. לבסוף עד שמצאנו דירת אפוטרופוס שבה מהקיר יצאו מים. חדר אחד. מטבח משותף. והלכנו לשם לגור. אחותי מרומניה כתבה, איך אנחנו מסתדרים בעניין המים? ידעו שכאן תמיד חסרים מים. אמרתי שאני גרה במקום קדוש. כאן משה רבנו הכה במקלו בקיר והמים יוצאים מהקיר. אז הגיע יום כיפור ו[אחותי] אמרה, איך מסתדרים בכיפורים? אמרתי, יש לנו אחראי-צנע, דוב יוסף. הוא עולה על המטוס ושלוש פעמים עם תרנגולת ועם תרנגול הוא חג מסביב לארץ. לא היינו, לא היינו מיואשים, את מבינה, [למרות ש] לא היה לנו דבר. ואז מצאנו את דירת האפוטרופוס הזו והיה צריך לשלם מאה ועשרים לירות ולא היו לנו. הגענו, קיבלנו עשרים וארבע לירות. ארבע בזבזתי ועשרים לירות לא בזבזתי. הייתה הדירה הזו, היה לי כאן איזה דוד חורג. הלכתי לשם לבקש ממנו הלוואה. אמרתי שייתן לי איזה שישים לירות כהלוואה. אמר, לא, שהבנק יערוב לי, הוא לא יכול, הוא נשבע או מה, הלכתי משם, מיואשת. אז קרא לי בחזרה, שייתן לי. עבר ב"נשר".²⁰ ייתן לי מהקופה שלהם כסף ואני אחזיר אותו בתשלומים. וכך היה. קיבלתי ממנו שישים לירות, כבר היו שמונים. מהדודה ביקשתי שתלווה לי עשרים, שיהיו מאה. אז כבר היו מאה, עוד עשרים חסרו. אז מהאווה הזו [חברה מתקופת המחנות, א"ר], אמרתי, אווה, תשיגי לי עשר לירות, לא איכפת לי מאין, תשיגי לי. הרי זה היה הון. ומאחי ביקשתי עשר לירות, כך שהשגתי את מאה ועשרים הלירות. הלכנו לסוכנות, שאלו בסוכנות אם לא שילמתי דמי-מפתח [במקום אחר], לא, לא שילמתי דמי-מפתח. כך שאת הדירה הזו קיבלנו.²¹

19 בספרה התיעודי בחיך ובדמע – סיפורים, תל-אביב 1986, של רחל מכבי, מדריכת אלוט בפלמ"ח וקצינת אפסנאות בצה"ל בשנות ראשית המדינה, ישנם תיאורים של חיילות ניצולות שואה מהם עולה כי, בדומה לתיאורה של רחל מרקוביץ', שנות הסבל הטביעו את חותמן בניצולות גם בענייני לבוש: "הבנות הללו שעברו את המחנות ואת כל אימי המלחמה ואת כל המחסור בנחיות ובתנאים אנושיים ואת המחסור הנפשי והפיסי – הן לא ידעו אלא לבוש תקני מהו. הספיקו להן חצאיות וסודר. מה רב השכנוע שהיה עלינו להפעיל כדי להביאן ללבישת חולצה תחת הסודר... בימים ההם של ראשית 1948 לא היה זה עדיין עידן 'שחרור האשה', אך לגבי אותן הבנות – לבוש תחתון וחזיות – הס מלהזכיר. הבנות העולות היו כיצורים פראיים-למחצה, מסרק לא עבר בשערותיהן והמקלחת הייתה בעבורן מתקן מעורר זיכרונות אימה", עמ' 46-47.

20 סביר להניח כי הכוונה היא למפעל המלט "נשר" הסמוך לחיפה, היות שהזוג גם מתגורר בסמוך, בתל חנן, שבהמשך הפכה לאחת משכונות הישוב נשר.

21 דברי רחל מרקוביץ' (וארבעת הנשים האחרות) מובאים כאן כלשונם, בתרגומי (לפי הצורך) ובהשמטות ופסיחות שנועדו לשמירת הרצף התמטי של דבריהן. ראו: רוזן, השואה במרכז החיים (הערה 4), נספח, עמ' 160-161 (עמ' כוללים: 152-162). לנוסח מעובד יותר של דברי רחל ראו: רוזן, אחות לצרה (הערה 4), נספח, עמ' 180-181 (עמ' כוללים: 171-182).

דורה אשכנזי מדונאסרדהיי (Dunaszerdahely), התראיינה בביתה במושב בצרה (בעברית):

בסוכנות קיבלנו שבע שקל, שבע לירות. כאילו שקיבלנו דירה ב... על-יד חדרה. הייתי לילה אחד שמה. בחדר-מטבח, אמרו. חדר כזה קטן. בפינה היה קערה, זה היה מטבח. איפה, מה? איפה אני תמצא [כך] פה עבודה? מחרת [כך] נסענו לתל-אביב. והוא אמר [שמחיר הדירה] עשרים וחמש שקל. ואני הולכת לתחנה מרכזית לנסוע, הייתה בת דודה שלי, גרה בגבעת-שמואל. פתאום מישוהו צועק, פוקס דורה. אלוהים, אני יום בישראל, מי מכיר אותי? בתחנה מרכזית היה כזה שמה מסעדה קטנה. שמה עמד בחור מעיר שלי, שכן. הלכתי איתו בכיתה אחת. הוא בא ב-39', מתי שאני רציתי לבוא. הכיר אותי. ואני הציפור הראשון, בין הראשונים אחרי הלאגר [מחנה]. שְׁמָחָה וְשִׁשׁוֹן [בהיגוי אשכנזי].²² אמר, איפה את גרה? אמרתי, בינתיים אין לי. אז סיפרתי לו עם מי באתי. הוא אמר, יש אחד מעיר שלנו במונטיפיורי. לכי שמה. תסתכלי את החדר הזה, ואם זה שווה, תבואי אלי, אני אתן לך עשרים וחמש לירות. אמרתי, לְיוֹשׁ, איך אתה נותן לי? אתה עובד? [אמר:] לא, אין. למי אני יכול לתת אם לא לך, ולמה שלא יעזור לך. הלכתי למונטיפיורי, הוא בא אתי. אמרתי, בשביל עשרים וחמש לירות, זה די טוב. הלכתי אליו. לא רציתי למכור את הזהב של אח שלי. אה, אח שלי. הלכתי אליו, אז אמרתי לו, טוב, ליוש תראה, יש לי את הזהב, אבל זה של שלמה. שלמה בדרך, לא יודעת איפה. אני אקח ממך את העשרים וחמש לירות אבל אני אתן לך את זה אפילו [שרק] תשמור לי את זה. נתתי לו את ה... תוך שלושה חודשים. הלכנו, עם אח שלי [יונה], אח שלי יצא מהקבוצה שמה. אני זוכרת ברחוב הירקון, היה איזה תורכי ושלו היה החדר הזה. נכנסנו. הוא היה סוחר ציפורים ופרחים. בשום פנים ואופן לא רצה לתת לבחורה, [מפני שחשש] שהיא תבשל שמה. אני יגיד לך, היה צריכים לרדת שלושה מדרגות בתוך חצר שמה. חדר עלוב, ארוך. לא, בשום אופן. ואני התחלתי לבכות לו. אתה יהודי, איך אתה מעיז לעשות? אח שלי כבר ידע עברית. אמרתי לו, תגיד לו, שני יתומים, אימא ואבא נשארו ללאגר. באנו לארץ זרה. יש לנו את העשרים וחמש. אני מבטיחה שאני לא אבשל שמה. מה אני אבשל שמה? עד שהוא נתן לנו, בשביל העשרים וחמש שקל, את הדירה. תאמיני לי, לא גרתי שמה אפילו יום אחד. למה? בת דודה שלי, דתיים, אמרה, אני לא אתן לך לישון שמה, שום [כך] פנים ואופן. גרנו [גרת] אצלם [בגבעת-שמואל]. היה להם חדר וחצי עם תינוק בן תשעה חודשים. ומיטה אחד סוכנות כזה. שמה ישנתי איתה, כמעט חצי שנה. עד שאחר-כך מצאתי חדר עם חברה שלי במונטיפיורי, אז גרתי [שם].

לי, מקצוע ביד, הייתי הראשונה שהתחילה לעבוד. בגבעת-שמואל בא בחור שקרא בעיתון הונגרי שבאלנבי עשרים יש בית מלאכה קטנה מי שמחפש תופרת. אז הלכתי, עליתי שמה ונתן לי לתפור, פעם ראשונה תפרתי מכונה חשמלית. זה עצר מתי שהוא רצה, לא מתי

22 צירוף זה קיים במגילת אסתר ח, טז: "ליהודים היתה אורה ושמחה וששון ויקר", ובפסוק יז: "שמחה וששון". הצירוף "ששון ושמחה" מופיע בספרות הנבואה (ישעיהו וירמיה) ובתהילים.

שאני רציתי. אז הוא ראה. אני לא הייתי לוקחת אותי לתור עבודה, [מפני] שאיזה עבודה עשיתי לו. אז היה איזה קונדיטורִי [קונדיטוריה]. אמר, בואי דורה, נשתה כוס קפה. אמרתי, אדון לסלו, זה מתנה? אמר, לא, בוא נשתה קפה. מחר בבוקר תבואי לעבוד.²³

בדבריהן של שתי הניצולות־מספרות מתוארים מעברים תכופים בין מקומות מגורים צנועים ומינימאליים שמחיריהם למרות זאת גבוהים למדי, אם להשכרה אם למכירה, כך שכל אחת מן המספרות משיגה את הסכום הנדרש טיפין־טיפין בתהליך מייגע. בשני המקרים הן נעזרות בבני משפחה, בידידים ובמכרים יותר מאשר ברשויות המדינה.

רחל מרקוביץ', שזה עתה נישאה, אינה מוטרדת מכך שאי אפשר לסגור את דירתה, ה"מה־שמו הזה", כאשר היא יוצאת לסידורים ולחיפוש מגורים ראויים יותר, מפני שאין מה לגנוב מביתה. לכן, בזמן שבעלה עובד כמכונאי בחיפה, היא מחפשת דיור חלופי לביתה ש"בהר, בלי דלתות ובלי חלונות", אך גם המקום החדש ראשוני ודל. זהו חדר יחיד עם מטבח משותף לרדיו ולשכניו, ונוסף על כך קירות הבית נוטפים מים. למרות התנאים הקשים, רחל אינה נופלת ברוחה לא בזמן אמת (לפי דבריה על מכתביה לאחותה שברומניה) ולא עשורים לאחר מעשה. המים הנוטפים מן הקיר מזכירים לה את נס המים במדבר (בין אם הכוונה היא למשה המכה בסלע בפקודת אלוהים בשמות יז, א-ח ובין אם הכוונה היא למשה המכה בסלע למרות פקודת אלוהים במדבר כ, א-ג). אשר למחסור במזון בראשית שנות החמישים, אף לכך מתייחסת רחל בהומור ותוך עיגון החייו במסורת. הפעם היא כותבת לאחותה כי בשל המחסור בעופות למנהג ה"כפרות",²⁴ שר הקיצוב והצנע דב יוסף מבצע אותו באופן קיבוצי בעזרת מסוק. אגב כך היא מאדירה את המפעל הציוני, שגם אם הוא דל בבעלי כנף למאכל ול"כפרות", עדיין יש לו צבא ובתוך כך חיל אוויר וכלי טיס. מבלי משים היא גם מעִפָּה את מנהג הכפרות, הקשור לפחד ממיתה, על־ידי הוספת "תרנגולת" ל"תרנגול", וכך היא יוצרת קישור לתיבת נוח, לזוגיות ולחייה כנשואה צעירה באותה עת. בר־זמנית, תיאוריה אפופים בסימני שלילה וחסר כפי שעולה מן המלל: "לא היינו, לא היינו מיואשים, את מבינה, [למרות ש]לא היה לנו דבר". מכאן היא עוברת ל"סאגה" של רכישת דירתם הבאה. לשם השגת הסכום הפנומנאלי במונחי הזמנים ההם של מאה ועשרים לירות ישראליות, היא פונה אל כול מיודעיה, כולל חברתה מתקופת המחנות שנזכרה קודם לכן בסיפור חייה הכולל. לבסוף, בעזרת כולם — באופן המזכיר במקצת שיר ילדים צביר (cumulative)²⁵ — היא ובעלה רוכשים דירה ראויה

23 רוזן, השואה במרכז החיים (הערה 4) נספח, עמ' 134-135 (עמ' כוללים: 117-137); רוזן, אחות לצרה (הערה 4), נספח, עמ' 168-169 (עמ' כוללים: 151-171).

24 ממנהגי ערב יום הכיפורים, לפיו יכול אדם "להעביר" את חטאיו ואת עונש המוות עליהם לבעל־חיים דוגמת עוף, תוך אמירת הפסוקים: "זה חליפתי, זה תמורתך, זה כפרתי. זה התרנגול ילך למיתה ואני אכנס ואלך לחיים טובים וארוכים ולשלום". ראו: שאול מייזליש (מחבר ועורך), יהדות — אנציקלופדיה למושגים, אישים ומסורות ישראל, תל־אביב 1991, כרך ב', עמ' 88.

25 מירי ברוך, "השיר הצביר הרופף", "השיר הצביר המהודק", בתוך: הנ"ל, סוגיות וסוגים בשירת ילדים, תל־אביב 1992, עמ' 39-47, 52.

בצפון הארץ, שבה יגורו עד למעברם לפתח תקווה בסוף שנות השישים, וגם בה, כפי שנראה, מתקשה רחל לחיות ברווחה רוחנית.

סיפורה של דורה אשכנזי (היחידה מהחמש שבחזרה לדבר עברית, ומשום כך יחסית לאחרות דבריה נקראים כפחות מעובדים) מתחיל ב"יתרת זכות" של שבע לירות שקבלה מהסוכנות היהודית כדי לשכור בית בחדרה. אך היות שהיא אינה מצליחה למצוא תעסוקה בחדרה ("איפה, מה? איפה אני תמצא [כך] פה עבודה?"), היא עוברת לאזור תל-אביב ופותחת שם בחיפושים אחר דיור ועבודה. מצוידת במטבעות זהב אחדות שקבלה מאחיה שלמה באירופה, בכסף שהלווה לה בן עירה בעבר ובליוי אחיה יונה, היא מצליחה, לאחר מאמצים, למצוא דיור סביר במונחי התקופה. כמו בדירה שנעזבה מאחור בחדרה וכמו בסיפורה של רחל מרקוביץ', סוגיית המזון מהווה נושא טעון ובעייתי. אם קודם לכן קערה כפינת החדר נקראה "חדר עם מטבח", הרי שכעת בעל הבית החדש מסתייג מהשכרת הדירה לאישה מחשש שהיא ודאי תרצה לבשל בדירה, אם כי לא ברור מדוע אפשרות זו בעייתית עבור בעל הדירה. ייתכן כי מיקום הדירה במרתף או בחצר מונמכת ("היה צריכים לרדת שלושה מדרגות בתוך חצר שמה. חדר עלוב, ארוך") גרם לבעיות אוורור, אך ייתכן גם כי מדובר בשרירותיות לשמה. כמי שסבלה דיה מהגבלות בענייני מזון, הכנתו וצריכתו רק שנים מעטות קודם לכן, דורה חשה מאוימת ודרוכה מהאיסור, עד כדי כך שאינה יכולה להתבטא בכוחות עצמה והיא נזקקת לתרגום דבריה על ידי אחיה יונה.²⁶ ברבריה לסוחר הציפורים והפרחים בתיווך אחיה היא מציינת כי הוריהם נספו במחנות ("אימא ואבא נשאר ללאגר"), אך היא נמנעת מלשייך לגורל המחנות את אחיה ואת עצמה בפני האיש שאת נוקשותו היא מתקשה להבין ("אתה יהודי, איך אתה מעיז לעשות?"). ככל הנראה, לאור יחסו היא אינה מצפה לאמפטיה מצדו, ואולי אף חוששת מתיג עצמה אם כגלותית אם כניצולת שואה, במציאות שבה הדימויים והזהויות הללו דחויים מכל וכול במסגרת מגמות שלילת הגולה והאשמת הניצולים על הליכתם "כצאן לטבח" אל רציחתם.²⁷ אחרי כל המשא והמתן הזה, דורה אינה נשארת לגור בדירה. כרווקה צעירה מרקע מסורתי-דתי (בסיפור חייה המלא היא מקדישה תשומת לב להגעתה ארצה באמצעות סרטיפיקט משותף לה ול"בעל" פיקטיבי, ומדגישה שמיד עם הגעתם היא הבהירה לכול שהם אינם

26 על רגישות ניצולים לענייני מזון בחייהם לאחר השואה ראו: Amy J. Sinler, Nancy S. Wellman, and Oren Baruch Stier, "Holocaust Survivors Report Long-Term Effects on Attitude toward Food", *Journal of Nutrition, Education, and Behavior* 36, no. 4 (2004), pp. 189-199.

27 על סטיגמה וסטיגמטיזציה ראו: ארוינג גופמן, סטיגמה, תרגמה שרה ספן, תל-אביב 1983. על תחושות הזהות של ניצולים וילדיהם וחששותיהם מזהויה עם שואה וניצולת ראו: Arlene Stein, "As Far as They Knew I Came from France – Stigma, Passing, and Not Speaking about the Holocaust", *Symbolic Interaction* 32, no. 1 (Winter 2009), pp. 44-60; Allisse Waterson, "An Anthropology of Violence, Dispossession, and Diaspora", *Anthropological Quarterly* 78, no. 1 (Winter 2005), *Bringing the Past into the Present: Family Narratives of Holocaust, Exile, and Diaspora*, p. 54 (inclusive: pp. 43-61).

נשואים באמת), היא מקבלת את התנגדות קרובתה למגוריה בגפה ואת הזמנת הקרובה לבוא ולגור עימה ועם משפחתה, שכללה אז בעל ותינוק, בדירת חדר וחצי בגבעת-שמואל. כעת, משעניין המגורים הוסדר אם גם לא ברווחה ולא באופן קבוע, דורה פנויה לחיפוש אחר פרנסה. היות שהוכשרה כתופרת מקצועית בעיר הולדתה עוד לפני המלחמה ("לי מקצוע ביד"), היא מחפשת עבודה בתפירה באזור המסחר והמלאכה בדרום העיר, ואף על פי שלהבנתה נכשלה בהוכחת יכולתה לתפור במכונת תפירה חשמלית, היא מתקבלת לעבודה כתופרת, בה תחזיק עד לאחר נישואיה ומעברה לבצרה ולחיי משק בראשית שנות החמישים.

עבר מתמשך: איך אפשר לשכוח?

לצד חייהן החדשים של הניצולות, המציבים בפניהן אתגרים משלהם, חוזרים מוראות השואה ומציפים את תודעתן גם עשורים לאחר מעשה כחלק מחיי היום יום וממערך התגובות שלהן למרכיבי חייהן. קטעי הדברים הבאים מציגים לפיכך את התמודדותן של הניצולות-המספרות עם שובם של התכנים הקשים, את מחשבותיהן, חרדותיהן, פחדיהן והדיבור העצמי שלהן, כמו גם את הבנתן בדבר חוסר ההתאמה שבין התכנים הללו ובין חייהן סמוך לסיום המאה, ובמשתמע – את שאיפתן לשחרור מן הזיכרונות הקשים.

רוזי שקד מארדיי (Erdélyi)/טרנסילבניה, התראיינה בביתה בפתח תקווה (בהונגריה):

כשחזרתי, חשבתי שלא צריך לקיים [את מצוות הדת היהודית], אין אלוהים. כולם אמרו, אין. לו היה אלוהים, אז הוא לא היה יכול לראות את זה, את מה שעשה לנו. לא ייתכן, זה לא נורמאלי, אי אפשר לומר, אי אפשר לראות. ואחרי שחזרנו הביתה, אחרי כמה זמן, אמרתי, לא ייתכן, צריך לחזור ולקיים שוב, לא כמו מזמן, אבל לחזור, אל הכול. כי אמרנו, בכל זאת יש אלוהים, אם נשאר מהמשפחה שלי, כמה היינו, אולי כמה מאות, אם נשאר רק אחד, בכל זאת יש פלאים, בכל זאת יש אלוהים, שעושה נס. ובכל זאת צריך לחזור ולדעת [שאנחנו] יהודים. תמיד אמרתי לבעלי זכרוננו לברכה, איך זה יתכן? תמיד אמר, את יודעת שיש אלוהים טוב ששומר עלינו, שאנחנו עוד כאן. ומצאתי, אינני יודעת מתי, פתק, חיפשתי משהו בין הניירות ומצאתי את הפתק שכתב ותמיד אני בוכה כאשר אני קוראת אותו. שאלוהים עזר לנו ועשה לנו משפחה יפה, שהולכים בדרך טובה ושימישו כן ושלא יידעו רע, כי הוא היה מאוד מאושר שיש לנו משפחה. אני אומר לך, אני רציתי יותר ילדים, אבל אי אפשר היה, כי לא הייתה לי עזרה, לא הייתה לי אימא שתעזור לי, זה היה חסר לי. ואמרתי, לשם מה להביא ילדים רבים לעולם כדי שיסבלו ולא יהיה לנו לתת להם מה שצריך? ממה שיש לתת להם את היפה והטוב ביותר, ואמרנו שאם יהיו לנו יותר ילדים לא נוכל לתת להם. אי אפשר לעשות להם את זה. והילדים יודעים את זה. בני, מאז שאביו נפטר, יש לו בעיות בריאות. אהב מאוד את אביו, מאוד. והם יודעים שאנחנו מאוד רגישים ושהשתדלנו תמיד שלהם יהיה הכול ולנו אין צורך.

בני, כשהייתה המלחמה [מלחמת ששת הימים], ואני לא ידעתי היכן הוא, תלשתי את שערי ואמרתי, אלוהים שלי, בני היחיד ואני אינני יודעת היכן הוא, עד שקיבלתי ממנו שורה [בכתב]. גם כשהיה כבר נשוי, אם היה צריך ללכת לאיזה שהוא מקום, היה בא הביתה, ואם לא הייתי כאן, היה מחכה לי ומנשק אותי והולך לצבא. ידע. כשאני רואה אותם כבר באות לי הדמעות לעיניים, כי כל-כך אני אוהבת אותם, כי אין לי אחרים, כל מי שהיה, אחים, הורים, איך אפשר כל-כך הרבה להשמיד? משפחה גדולה ושרק אני אשאר? היו משפחות ששם היו חמישה, נותרו שלושה. היו תשעה, נותרו ארבעה, איכשהו מזל. אבל לי לא, לא קטן, לא גדול. הרבה פעמים אמרתי, לשם מה לחיות, אם אין שום תועלת, אבל אחר-כך אמרתי, ברוך השם, יש ילדים, טובים מאוד, אין יום שלא יתעניינו, ונכדים מתוקים, וכולם באים. יודעים. יודעים שהחיים האלה קשים מאוד. שום שמחה.

א' ר: הנכדים שואלים?

גב' שקד: שואלים. באה הילדה [הנכדה], הייתה לה עבודה, בת אחת עשרה, ושאלה ואמרתי לה, קיבלה תשעים וחמש. שאלה, כמה הייתם? לא אמרתי הכול, רק בקיצור. אמרה, סבתא, אני הייתי הכי טובה בכיתה. והבנים לא שואלים כי יודעים שאני מיד בוכה, כל-כך רגישה וכל-כך קשה לי לספר. בתי בחייה לא שאלה. תמיד אומרים, אימא, תנסי לשכוח. תמיד דיברתי עם בעלי ושאלתי, איך אפשר לשכוח?²⁸

רחל מרקוביץ':

לא סיפרתי הכול, את כל הסבל הרב. אינני יודעת לספר את זה כך בהמשכים. הכול, כל מה שהיה. העיקר הוא שעינו אותנו, לא נחשבנו לאנשים. פעם באנו מהחיטוי, ובמקרה הסתכלתי ימינה. אני קבלתי כזאת מכה בראש שחשבתי שזה סופי. למה? מה עשיתי? כי הסתכלתי ימינה? כלומר, דברים קטנים כאלה אינני יכולה לספר. בלילה באנו, יצאנו לשירותים. נפלנו לתוך המתים. עוד עכשיו גם כשהגענו לכאן לפתח-תקווה ב-69' אני עדיין לא העזתי לצאת לרחוב בערב. עדיין היה בי הפחד הזה שאני נופלת [מועדת] על המתים. עכשיו, רק מזה זמן קצר שאמרתי שאסור, שזה לא נכון, ובכוח. אבל גם עכשיו, כשאני הולכת ברחוב בערב, תמיד יש בי פחד שאני נופלת לתוך המתים. וראיתי שם את מכרותי הרבות, שוכבות, גוססות.²⁹

דבריהן של שתי הנשים מציגים תנודות והיטלטלויות בין ייאוש ותקווה, מורכביות וויטאליות. בניתוח סיפור החיים המלא של רוזי שקד וקריאתו כקינה, הצבעתי על התנועה הגלית או המעגלית בדבריה בין הקצוות המנוגדים הללו בדבריה.³⁰ ההתעמקות בסבל וברוע האנושי

28 רוזן, השואה במרכז החיים (הערה 4) נספח, עמ' 167-169 (עמ' כוללים: 163-172).

29 רוזן, השואה במרכז החיים (הערה 4), נספח, עמ' 162 (עמ' כוללים: 152-162); רוזן, אחות לצרה (הערה 4), נספח, עמ' 181 (עמ' כוללים: 171-182).

30 רוזן, "זיכרון השואה כקינה" (הערה 11), עמ' 108-111 (עמ' כוללים 97-111).

שחוותה מובילה אותה לאובדן משמעות ולשאלת ההתרסה האולטימטיבית והרטורית של הקינה המסורתית: "איך / איכה?". אך בעומק הכעס והייאוש היא גם מוצאת נחמה ותקווה, בשל הישרדותה ובזכות הדורות הבאים שזכתה להקים. עם זאת, עצם האזכור של משפחתה הנוכחית מזכיר לה את משפחתה הקודמת שאבדה במלואה בשואה ומחזיר אותה אל הסבל והקינתיות. לכך יש להוסיף את תחושותיה הקשות בזמן ההיגוד בעקבות פטירת בעלה, שותפה לזיכרון השואה. המתח המתמיד הזה מלווה את התייחסויותיה לכל הסובבים אותה – בעלה המנוח, בנה, בתה ונכדיה. דברי בעלה, "את יודעת שיש אלוהים טוב ששומר עלינו, שאנחנו עוד כאן", "אלוהים עזר לנו ועשה לנו משפחה יפה, שהולכים בדרך טובה ושימשינו כך ושלא יידעו רע", משקטים את כאבה, אך גם מעוררים אותו מחדש בשל ההשוואה המתבקשת בין המשפחה הגדולה שהייתה לה ושנספתה כולה בשואה ובין משפחתה הגרעינית המדולדלת: "לשם מה להביא ילדים רבים לעולם כדי שישבלו ולא יהיה לנו לתת להם מה שצריך?".

ילדיה של רוזי עושים כמיטב יכולתם כדי להרחיק אותה ממשכבות מייסרות על העבר. הם מקפידים לבקר אותה ולנכוח בחייה, ומייעצים לה במפורש: "אימא, תנסי לשכוח".³¹ ואילו נכדתה כבר מביטה על היסטוריית השואה ועל סבלה של סבתה בסקרנות אמפאטית ואינטלקטואלית בעת ובעונה אחת, ואף מביעה גאווה גלויה באוזני סבתה על הצלחתה בלמידת קורוניה בשואה: "אמרה, סבתא, אני הייתי הכי טובה בכיתה". שיחה של רוזי מביעה הבנה והערכה למכלול דרכי ההתייחסות הללו מצד בני משפחתה השונים, אך התייחסותה

31 המחקר על מי שמכונים "בני דור שני לשואה" חורג מעניינו של המאמר הנוכחי, המתמקד בדור הראשון. אך יש לציין כי בישראל מחקר זה עבר שינוי דומיננטה בהתפתחותו מראשיתו בשנות השמונים ועד להווה. בשנות השמונים והתשעים פרצו אל התודעה והתרבות בארץ שני סוגי יצירה ואמירה. האחד היה יצירה ספרותית של בני הדור השני, אם ביוגרפית (נאוה סמל, סביון ליברכט, ליזי דורון) אם תודעתית (דויד גרוסמן, אמיר גוטפרינד), על חוויית הגדילה לצד הורים ניצולי שואה. הסוג האחר היה יצירת ענף בפסיכותרפיה שאבחן וטיפל בתסמיני דחק (stress) של בני הניצולים, שהתקרבו לגיל העמידה באותן שנים. על כך ראו: דינה ורדי, נושאי החותם – דיאלוג עם בני הדור השני לשואה, ירושלים 1990; דן בר-און, בין פחד לתקווה – סיפורי חיים של חמש משפחות ניצולות שואה, שלושה דורות במשפחה, תל-אביב 1994; אהרן האס, בצל השואה, תרגם יעקב אהרונסון, אור יהודה 1999; Ilany Kogan, *The Cry of the Mute – A Psychoanalytic Perspective of the Second Generation*, London 1995; Carol A. Kidron, "Surviving a Distant Past: A Case Study of the Cultural Construction of Trauma Descendant Identity", *Ethos* 31, no. 4 (December 2003), pp. 513-544; idem, "Toward an Ethnography of Silence – The Lived Presence of the Past in the Everyday Life of Holocaust Trauma Survivors and their Descendants in Israel", *Current Anthropology* 50, no. 1 (Feb. 2009), pp. 5-27. העברת הסבל והזיכרון בין הורים לילדיהם ואת נוכחותם וכובדם בחיי הילדים. ואולם במפנה שנות התשעים והאלפיים, בין השאר בזכות מפגשיה ועבודתה של רונית לנטין (שנזכרה בהערה קודמת) עם יצירות ואמניות בנות הדור השני, חל שינוי בהבנת עולמותיהם של אנשי שני הדורות לכיוון של הערכת עמידותם, חוסנם (לצד חולשותיהם) ויכולתם ליצור ולהיבנות מתוך האובדן והחסר.

החוזרת והגלית לעברה ולסבלה בשואה ונטייתה לזעוק על העוול בסגנון הקינה המסורתית ממחישות עד כמה עבודה זיכרון השואה תמידי, נוכח, מכביד וכובל גם עשורים לאחר מעשה, לצד בעלה, כמו בצל מותו, עם ילדיה ונכדיה ולמרותם.

חזרתה של רחל מרקוביץ' לתיאור של ענישה שרירותית וברוטאלית שחוותה במחנות – תקרית שלא הזכירה בסיפור חייה המלא שסיפרה קודם לכן – מהדהדת אף היא את הקריאות והשאלות של "איך" ו"מדוע" ברוח הקינה של רוזי שקד.³² מסתבר כי כמו בקינה התנ"כית עתיקת-היומין, גם במציאות הבתר-שואתית, שאלות כמו "למה? מה עשיתי? כי הסתכלתי ימינה?" נותרות ללא מענה, מעבר לכך שעצם העלאתן היא בבחינת פעולת התרסה ומחאה.³³ זיכרון המכה הכואבת מחזיר את רחל לעולם המחנות ולמרכיבי האכזריים, אם גם השגריים, לאורך חודשי שהותה בהם ולאחריהם.³⁴

טראומטית עוד יותר מכך היא היזכרותה המתמדת במעידתה על גופות של אסירות, שאת חלקן הכירה וזיהתה, אגב פעולה יום-יומית (או לילית, הכוללת גם מרכיב של חשיכה ואי-ודאות חושית) כמו יציאה אל מתקני השירותים. כך עובר המוות טריוויאליזציה והופך לחלק "טבעי" מחיי היום-יום במחנות. היטיבה לתאר זאת ניצולת מחנות מאזור קרפטורוס: "המתים התרבו, ועגלות עם גויות של שלדי מתים הובלו לבורות מחוץ למחנה ושם נשרפו. בהתחלה, כהרגל מהבית, הלכתי אחרי הגויות, כמו בהלוויה. אבל לא היה לזה סוף. העגלות התרבו, ואני ויתרתי על כבוד המת. זאת לא הייתה הלוויה. היו כבר המוני גויות".³⁵ עבור רחל, גם שנים לאחר מכן, היא אינה מסוגלת להשתחרר מהזיכרון הטראומטי של קרבתה היומיומית למוות ולגוויעת חברותיה למחנה. גם עשרות שנים לאחר מכן, בעומק שנות השמונים ותחילת שנות התשעים של המאה, במרכז פתח תקווה, עדיין היא חוששת לצאת מביתה בחשיכה מפחד שמא כמו אז תמעד על גופות חברותיה. רק סמוך לזמן היגוד סיפור החיים, "רק מזה

32 פרימו לוי מציג בספרו השוקעים והניצולים, תרגמה מרים שוסטרמן פרובאנו, תל-אביב 1991, עמ' 90, את ההארה כי מציאות המחנות הנאצים הפכה את מיליוני האסירים והאסירות למעין "קריקטורה" של הצבאיות הגרמניות. זהו ה"אתגר" או ה"מבחן" שבו "כשלה" האסירה רחל מרקוביץ'. להצגה פנומנולוגית רחבה של היקום הנאצי ושל מתחמי המחנות ותפקודם במסגרת יקום זה ראו: בועז נוימן, ראיית העולם הנאצית – מרחב, גוף, שפה, חיפה 2002.

33 לגיתוח טקסטואלי של שאלות רטוריות בהקשרים יהודיים שונים ראו: דרורית פרל, שאלה רטורית ותשובה בצדה בספרות המקראית – עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית, 1996; אורלי מאתתיה, השאלה הרטורית בפסקי דין – היבטים תחביריים ופונקציונאליים – עבודת מוסמך, רמת גן 2011.

34 במקום אחר דנתי בבעייתיות של יישום מונחי חקר הטראומה לחוויות המחנות בשואה, בשל המתח שבין הגדרת הטראומה כאירוע חד פעמי, מפתיע ומשום כך פוגע ביכולת ההמשגה המידית של נפגעיו, לבין אופני ההתעמרות הנמשכים והשיטתיים במקומות כמו מחנות נאציים, בגולאג ובמחנות שבוים, שעם כל נוראותם הם אפשרו לאורך זמן יצירת דרכי התמודדות קוגניטיביות ורגשיות, כמתואר בספריהם ובדבריהם של ניצוליהם. ראו: Ilana Rosen, *Sister in Sorrow – Life Histories of Holocaust Survivors from Hungary*, Detroit, Michigan 2008, pp. 29-30.

35 רוזן, באושוויץ תקענו בשופר (הערה 4), נספח, עמ' 285.

זמן קצר שאמרתי [לעצמי] שאסור, שזה לא נכון, ובכוח", היא מנסה לחלץ את רוחה מעולם המחנות.³⁶

ביקורי מולדת: הלכתי לשם כאל עיר מקוללת

אם קטעי הדברים הקודמים שהדגימו את אופני הזיכרון, הסיפור והשיח של הניצולות-המספרות הציגו ניסיונות להתרחק מה"רדיוס" של "אזור האסון", הרי שהקטעים הבאים, המתארים ביקורים במקומות ההולדת והגדילה של שתיים מן הניצולות-המספרות, מציגים תנועה הפוכה של חזרה פיסית ורוחנית מודעת, אם גם ספק רצונית ספק כפויה / מאולצת, להתחלת פרק השואה בחייהן. מסתבר כי הגם שאין מדובר במסעות ל"לב המאפליה", כלומר לאתרי הזוועה הנאצית,³⁷ עדיין הביקורים במחוזות העבר ההונגריים של הניצולות-המספרות מעוררים היזכרות, כאב ומרידות שחולפים רק עם עזיבת המולדת הישנה, שהכיבה, חזרה להווה, לישראל ולמשפחותיהן.

ז'וז'א דורון ממטסלאק (Mátészalka), התראיינה בביתה בכצרה בשנת 1990 (בהונגרית):

השנה הלכנו שוב להונגריה. בפעם הראשונה [שביקרנו בהונגריה, שבע שנים קודם לכן] הפריע לי שכאן הרגו את היהודים וזה וזה [כך].³⁸ אבל עכשיו זה היה מעורפל. צילמתי את עיר ילדותי ונזכרתי איך היה, איך שיחקנו כילדים, כפי שגם כתבתי את זה. איך אני חוזרת לעירנו כאל עיר מקוללת, שאני חוזרת אליה ומחפשת, מחפשת לאורך כל העיר. לפני שבע שנים, כשהייתי שם, כל הזמן חלמתי שלוקחים אותנו לגטו, שלוקחים אותנו מהבית. וכשהלכתי לבית שלנו לפני שבע שנים, כבר לא היה הבית, ולא בית העסק. הייתה אוטוסטראדה. והחלום נעלם. עכשיו הלכתי לשם כאל עיר מקוללת. לא

36 על חזרת מראות השואה ומוראותיה בחיי הניצולים ראו: Robert J. Lifton, *The Broken Connection: On Death and the Continuity of Life*, New York 1979, pp. 170-171; Jacqueline Vansant, *Reclaiming Heimat – Trauma and Mourning in Memoirs by Jewish Austrian Re-émigrés*, Detroit 2001. על תסמינים, תגובות ניצולים ודרכי התמודדותם ראו: ג'ודית לואיס הרמן, "פרק שני: אימה", בתוך: הנ"ל, *טראומה והחלמה*, תרגם אהרן אמיר, תל-אביב 2005, 70-50; Dominick LaCapra, "Trauma, Absence, Loss", *Critical Inquiry* 25 (Summer 1999), pp. 696-727.

37 לבחינה כוללת של התופעה או הפרקטיקה של מסעות ניצולים לארשוין לטקסי זיכרון בליווי בני נוער ו/או חיילים, ראו: ג'קי פלדמן, "בעקבות ניצול השואה הישראלי: משלחות נוער ישראליות לפולין וזהות לאומית", *תיאוריה וביקורת* 19 (2001), עמ' 167-190; הנ"ל, "'מעל בורות המוות ומתחת לדגל ישראל המוגן ברמה' – משלחות הנוער הישראליות לפולין בעקבות השואה ומשמעותן", *ילקוט מורשת* 10 (תשנ"ט), עמ' 81-104.

38 ז'וז'א דורון הרבתה להשתמש בדבריה בביטויים בלתי ממוקדים כמו: "זה/זו", "מה-שמו/ה" ודומיהם.

מוצאת כלום, הולכת לאורך העיר. ונכנסתי לחנות אחת. הייתה שם מוכרת, נערה כבת חמש-עשרה. ושאלתי אותה, הגידי לי, סבתך נולדה כאן? לה זו כבר הייתה יכולה להיות סבתא. אמרה, אינני מכאן. מי שרק שאלנו, איש לא גר כאן בזמן ההוא. חזרתי למקום שבו היה הגטו. שמונה-עשר אלף איש ברחוב אחד, שמונה-עשר אלף יהודים ברחוב צפוף אחד, בעיר שבה היו עשרים ושניים אלף תושבים בסך הכול. ומה אגיד, לא היה שם דבר. פעם הוציאו אותנו מהגטו כדי שנלך לטאטא את הרחובות, והשגיח עלינו מישהו שלמד איתנו בבית הספר היסודי. ועכשיו לא היה שם דבר. ואני שחזרתי הכול. איפה גרנו, איפה שיחקנו. איפה גרו החברים שלנו. הכול כתוב אצלי. מי גרו ברחוב הראשי. אני יודעת את השמות של מי שחזרו.

נכנסתי לבית הספר היסודי ושאלתי את המנהלת אם יש להם תמונות של אלה שלמדו שם אז. אמרה לי, אלה כבר במוזיאון. קיבלו אותנו יפה, ועכשיו קראו לבית הספר על שם אדם יהודי בשם פרנק. והיא אמרה לי איך קראו לרחוב בעבר. המנהלת הזו, היא הייתה בת גילה של בתי, והיא אמרה לי אלו משפחות, מי היו המשפחות שהיו, כי היו לנו קשרים עם המשפחות הנוצריות שהיו. הבאנו משם את מי השתייה ממרחק כמה קילומטרים. ואת החלב קנינו אצל הנוצרים, כך שהיה לנו קשר. אבל עכשיו לא מצאנו שם דבר, זה היה מוזר מאוד ובכיתי במשך כל הביקור, הייתה לי הרגשה רעה מאוד. בתי שואלת אותי, אימא, היית יכולה ללכת לאשוויץ? ואני עונה לה, אולי, עם הדורות הבאים, עם הנכדים ואיתך.³⁹

ברטה ווזנר משומוריה (Somorja), התראיינה בביתה בבצרה בשנת 1990 (בהונגרית):

בעלי רצה מאוד ללכת. לא רציתי לפגוש את הדברים הישנים, שם קברו את כולם, למעשה. היו לי זיכרונות רעים מאוד. זיכרונות יפים מהזמן שבו הייתי ילדה, אבל השנים האלה נעלמו ורק השנים הרעות נשארו. וכשהלכנו לבית הקברות היינו אצל החברים שלנו. והם רצו כל הזמן לקחת אותנו לאן שהוא, ואני לא רציתי ללכת. יצאנו קצת לעיר, אבל במשך כל הזמן הייתה בי מתיחות. עד שעזבנו ל[בוד]פשט, שלא הכרתי כל-כך טוב, וזה היה עבורי טיול, לפשט. אבל לחזור לסלובקיה, למקומות שבהם חייתי, זה היה לי קשה מאוד. כאן ישנם הילדים והנכדים, וזה כבר שקע שוב. אבל אני אומרת, שבילילות יש לי לפעמים חלומות רעים מאוד, על הביקור לבית הקברות, לאמי המסכנה. שלא מצאתי את הקבר. את הקבר מצאתי, אבל לא את המציבה. גם הסבים היו קבורים זה ליד זה. המציבה של סבתי נשארה, וידעתי שעל ידה שוכנת אמי, כך שאת הקבר עצמו מצאתי, אבל את המציבה גנבו. שם בבית הקברות נשארו אולי עשר מציבות, והיו [שם בעבר] אולי חמישים, שישים קברים.⁴⁰

39 רוזן, השואה במרכז החיים (הערה 4), נספח, עמ' 113-115 (עמ' כוללים: 106-116).

40 רוזן, השואה במרכז החיים (הערה 4), נספח, עמ' 103-104 (עמ' כוללים: 98-105); רוזן, אחות לצרה (הערה 4), עמ' 215-216 (עמ' כוללים: 210-218).

סיפורי "ביקורי המולדת" הטעונים, המפורטים והמרגשים בדרכם של שתי ניצולות-מספרות מכילים חזרות והכפלות של אירועים ותחושות אם ברמת התוכן והפעולות בסיפורים עצמם אם בערבוב מסויט בין מציאות והזיה, ערות וחלום. במהלך שנות השמונים של המאה העשרים ביקרה ז'וז'א דורון בהונגריה פעמיים, ב-1983 וב-1989. מטרת הביקור הראשון הייתה לפגוש את אחותה שנותרה בעיר הולדתה לאחר מלחמת העולם השנייה והשואה.⁴¹ בביקור השני היא מתלווה לבעלה, יוצא העיר דברצן (Debrecen) שביקש לבקר בעירו, ואגב כך גם היא חוזרת לעירה, מטסלקא. אך ביקורה בעיר הולדתה וגדילתה הופך לחוויה מסויטת שבה היא חוזרת וחיה מחדש את כליאתה בגטו המאולתר של העיר ואת גירושה לאושוויץ. אלא שז'וז'א אינה נותרת בחוסר אונים, והיא הופכת את הביקור לפעולה של שחזור ותיעוד, באמצעות צילום וכתיבה, של העבר היהודי של עיר הולדתה: "צילמתי את עיר ילדותי ונזכרתי איך היה, איך שיחקנו כילדים, כפי שגם כתבתי את זה. איך אני חוזרת לעירנו כאל עיר מקוללת, שאני חוזרת אליה ומחפשת, מחפשת לאורך כל העיר".

למרבה התסכול, למרות כוונותיה של ז'וז'א לשלוט במידע הישן-חדש שהיא מגלה, גם הביקור השני מתגלה כשרשרת של גילויים מסויטים על אבידות שאין להשיבן. ראשית היא מגלה כי השטח שבו נמצא בעבר בית הספר בו למדה וגם בית המלאכה המשפחתי לתפירה נעלמו כלא היו, ובמקומם ישנה דרך מהירה, מקום שמוביל ממקום למקום ובעצמו הוא שום מקום. שנית היא מנסה לאתר ולו אדם אחד מדורה ו/או מתקופתה במקום, אף זאת ללא הצלחה. בחיפושה אחרי אנשים מעברה (או מעברה של העיר), מסתבר לה כי כל בני המקום בהווה משתייכים לדור ש"אחרון המבול" (בראשית י', א). שלישית, היא מגיעה אל הגטו, אתר הגירוש של יהודי העיר לאושוויץ ומקור זיכרונותיה הרעים וסיטתה בעקבות הביקור הקודם שבע שנים קודם לכן. בזמן הכליאה במקום, בשנת 1944, השומר שמונה להשגיח על יהודי הגטו שצוו לטאטא את רחובות העיר התגלה כתלמיד מבית ספרה, אך "עכשיו לא היה שם דבר" או אדם מוכר. אתר הביקור הרביעי והאחרון בסיפורה של ז'וז'א הוא בית הספר העירוני. כאן היא מנסה למצוא ולו סימן וזכר לחייה שם בתמונות המחזור התלויות במסדרונות בית הספר, אך נאמר לה כי התמונות מתקופתה נשלחו זה מכבר ל"מוזיאון", אם כי בית הספר קרוי על שם אישיות (או משפחה) יהודית בשם פרנק. שרשרת הכישלונות ואתרי הריק וההיעדר שהיא נתקלת בהם מצערים את ז'וז'א: "עכשיו לא מצאנו שם דבר, זה היה מוזר מאוד ובכיתי במשך כל הביקור, הייתה לי הרגשה רעה מאוד". לעומת זאת, פעולות הרישום והצילום שבהן היא מעסיקה את תודעתה הופכות במצב הנתון ובדיעבד לפעולות של מילוי ומתן משמעות, גם אם לא לנחמה.

כמו ז'וז'א דורון, גם ברטה וזנר מצטרפת בחוסר רצון אל בעלה לטיול בעיר הולדתם שומוריה (הנמצאת כעת בשטח סלובקיה, ובזמן הביקור – בצ'כוסלובקיה), משם תמשיך בלב

41 המפגש בין שתי האחיות מתואר מעט לפני התיאור המובא כאן. ראו: רוזן, השואה במרכז החיים (הערה 4) נספח, עמ' 113.

קל יותר לבודפשט בירת הונגריה. בעודה בשומוריה היא עושה מאמצים לאתר את קבר אמה, שהלכה לעולמה עוד לפני הגירוש לאושוויץ. למרות שבית הקברות מוזנח וחלק ממצבותיו חסרות, היא מצליחה לאתר את קבר אמה בעקבות מציאת קברי סביה, היות שהיא זוכרת כי אמה נטמנה ליד סבתה. אך לבד מבית הקברות, ברטה מתקשה להביא את עצמה לביקורים באתרים אחרים בעירה לשעבר, כי אלה – בדומה לסיפורה של ז'וז'א – מזכירים לה גם את הגירוש מהעיר לאושוויץ. משום כל זאת, כמו ז'וז'א, אף ברטה חשה מתיחות וקושי להימצא בעיר הולדתה. נוסף על כך, כעת פוקדים אותה חלומות, שבהם, בניגוד למציאות, היא אינה מוצאת את קבר אמה. יוצא אם כן ששתי הניצולות-המספרות חשות שהן נאלצות לגייס את כל משאביהן הרגשיים על מנת להתמודד עם חוויית הביקור במקומות הולדתן וגדילתן, מהם גורשו לאושוויץ יחד עם כל קהילתן. יתכן שבמידת מה נובע הקושי של שתיהן מן העובדה שהיוזמה לביקור לא הייתה שלהן אלא של בעליהן, אף הם יוצאי הונגריה וניצולי שואה. אך בכל מקרה אווירת ביקורי המולדת של השתיים שונה תכלית שינוי מן האווירה המפויסת יותר, המתוארת, למשל, במאמרו של שמעון רדליך על ביקורו בעיר הולדתו בז'אני שבפולין.⁴² עבור ברטה, שומוריה היא אתר של מועקה שממנה היא משתחררת במקצת עם עזיבתה לבודפשט, עיר שהיא עבורה אתר תרבות מרכז אירופי נטול זיכרונות אישיים (לא כן הדבר עבור יהודים ששנות המלחמה והשואה עברו עליהם בבירה, כפי שמפורט בזיכרונות רבים מהם ובספרי אחרות לצרה, שבו הבאתי מדבריהם). ואילו ז'וז'א מוצאת מנוח לסערת נפשה מהביקור במטסלקא רק בחיק משפחתה, ובייחוד בחברת בתה (דבורה מנור), אתה היא אף מוכנה לצאת לביקור באושוויץ.

בסיפורי הביקורים של שתי הנשים במקומות הולדתן וגדילתן הן חוזרות ומזכירות את ילדיהן ונכדיהן, למרות שאיש מהם אינו נוכח לצדן בביקור עצמו. ז'וז'א מתייחסת לדורות ההמשך שלה בתשובתה לשאלת בתה האם הייתה מוכנה לבקר באושוויץ, והיא מתנה את הביקור בהצטרפות בתה, בנה ואולי גם ילדיהם. בסופו של דבר, כפי שמתואר בחוברת זיכרון משפחתית שיצרה בתה דבורה, הביקור יצא אל הפועל באמצע שנות התשעים של המאה, אך זה היה כבר בצל מחלתה הסופנית של ז'וז'א.⁴³ כך קורה שחששותיה של ז'וז'א מפני הביקור במחנה המוות והיתלותה בעזרתם ובתמיכתם של צאצאיה מוכחים כנבואיים, לאור נסיבות חייה לאחר מכן. גם עבור ברטה, הנוכחות הקרובה של הדורות הבאים במשפחתה בישראל מהווה מקור נחמה ויציבות בחייה כניצולת שואה. ואולם, כאשר היא מתרחקת מהם לכיוון סלובקיה, האיוון מתערער והיא מוצפת בזיכרונות קשים של הגירוש מעיר הולדתה שומוריה לאושוויץ, זיכרונות מהם היא מבקשת להסתגר על-ידי סירובה לצאת ל"בילויים" בעיר והסכמתה לבקר אך ורק בבית הקברות, ומשם לנסוע לבודפשט הרחוקה.

42 Shimon Redlich, "Returning to the Shtetl", *Polin: Studies in Polish Jewry* 17 (2004), p. 275 (inclusive: pp. 267-275).

43 דבורה מנור, ז'וז'א (כ"י) (בצרה: ללא תאריך), עמ' לא ממוספרים.

סיכום: עכשיו זה היה מעורפל

במאמר זה הצגתי קטעי סיפורים ושיח מתוך סיפורי חיים של חמש ניצולות שואה ישראליות מרקע אוסטרו-הונגרי. קטעים אלה עסקו בשלושה נושאים: קשיי העלייה / הגירה והתחלת חייהן בישראל לאחר השואה, החזרה או הנוכחות המתמדת של זיכרונות קשים ומעיקים מן השואה בחייהן המאוחרים, ורשמים מביקורים שערכו בזקנתן במקומות הולדתן וגדילתן. מניתוח דברי הנשים עולות המסקנות הבאות: אשר לקשיי התחלת הדרך בישראל, למרות התנאים הצנועים והמינימאליים שבהן חיו בשנותיהן הראשונות בארץ, הן זוכרות ומספרות על פרק זה בחייהן בנימה קלילה ובהומור, כשמתבקש. תהליכים כמו הקמת משפחה, מציאת דיור ופרנסה מתוארים בדבריהן של רחל מרקוביץ' ודורה אשכנזי כמורכבים וכמייגעים, וכך גם המשאים-ומתנים שניהלו עם גורמים ודמויות שונים בראשית חייהן בארץ. אך מגמת דבריהן הכוללת היא להראות כי למרות הקשיים, בסופו של דבר הן התקדמו משלבי הראשית הצנועים של חייהן לחיים ראויים ומספקים, כשהן עטופות באהבתם ובדאגתם של בני משפחותיהן.

בניגוד לקשיי תחילת הדרך, המוצגים בדברי הנשים כרעה הכרחית, התייחסותן לחזרתם של מראות ומוראות מן השואה אף בזקנתן מעידה על כובד הנטל שהן נושאות עימן בעקבות הסבל והאובדנים שחוו בשואה וכתוצאה ממנה. כך עולה מדברי רוזי שקד על קשייה בגידול ילדים לבדה: "רציתי יותר ילדים, אבל אי אפשר היה, כי לא הייתה לי עזרה, לא הייתה לי אימא שתעזור לי, זה היה חסר לי". ואילו עבור רחל מרקוביץ' זיכרון הסבל הפיסי של התעמרויות שרירותיות שחוותה במחנות נוכח בחייה ומקומם אותה גם בזקנתה. וכך, ביתר שאת, לגבי מראות קשים של גוויות נשים מתות וגוססות, מראות השבים לפקוד אותה גם בביתה-מבצרה הבטוח בפתח תקווה בשנות השמונים והתשעים.

למרות הקשיים שהן נתקלות בהם יום-יום כניצולות רצח עם או טיהור אתני, ניכר שכל חמש הנשים מצליחות למצוא איזונים ומשמעויות בחייהן לאחר השואה, וכי הן נתלות בתהליכים החיוביים שעברו ובייחוד בדורות ההמשך שלהן. על רקע זה, ביקוריהן החוזרים של שתיים מהן במקומות הולדתן, גדילתן וגירושן לאושוויץ הופכים להתנסויות שיש בהן כדי לערער את הרוגע והאיזון היחסיים שהשיגו בעמל רב לאורך שנים. ז'וז'א דורון חווה אירועי רפאים בעירה לשעבר מטסלקא, ועוזבת את העיר בהבנה כי המילים שרשמה והתמונות שצילמה במקום הן מעט מזער מעולם שלא רק חרב עבור יהודי העיר ועמם, אלא גם השתנה ללא הכר כשלעצמו. ואילו ברטה ווזנר חווה בעקבות ביקורה בעירה שומוריה סיטוי תעתועים, מהם היא מוצאת מפלט בבית הקברות היהודי, ויותר מכך בעזיבת המקום.

עבור כל חמש הניצולות-המספרות, חייהן לאורך עשורים בישראל כניצולות שואה ועולות / מהגרות במדינה צעירה, ויותר מכך משפחותיהן, שמנו בעת הראיונות עימן שלושה דורות, כל אלה מהווים עבורן עוגן של התגברות, שיקום ובנייה מחדש של חיים ומשמעות שחברו עליהן בצעירותן. ואולם, האיזון העדין בין חורבן לתקומה, בין זיכרון לשכחה, מתגלה כשבירי וחדיר לפלישת מראות קשים (מוחשיים או דמיוניים) מעברן של הניצולות-המספרות. על כן הן דרוכות וערות, נצמדות לילדיהן ונכדיהן, נפתחות לתקווה ומסתגרות עם בוא החשיכה.